

ПРОБЛЕМА АВТОЦЕНЗУРИ
В РОМАНІ КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

ОЛЕСЬ ФЕДУРУК

ПРОБЛЕМА ЦЕНЗУРИ й автоцензури в Кулішовому романі «Чорна рада»¹ – одна із центральних. Що автор хотів висловити у творі, а що не зміг зробити через цензуру? Що він зняв на вимогу цензури, а що, передбачивши майбутнє зауваження цензора, скреслив на якомусь етапі редагування твору? Що із скресленого є художньою редакцією, спрямованою на поліпшення тексту, а що зумовлено міркуваннями автоцензури? Ці та інші питання, якщо їх розглянути з належною глибиною, дають змогу зрозуміти, як Куліш творив свій роман – український та російський тексти, за яких обставин працював і як ті обставини позначилися на його творах, відкривають нові можливості для кращого пізнання ідеології письменника, врешті створюють перспективу для умовної реконструкції текстів роману: які вони могли бути, якби перед автором не стояли цензурні обмеження, та якими фрагментами автор пожертвував задля збереження цілого – щоб тексти було допущено до друку.

Парадоксальним чином, попри всю важливість проблеми, цензурна історія роману є однією з найменш вивчених. Аналіз роману, його проблематики та поетики, системи художніх образів базується на опублікованих 1857 року українському та російському текстах (останній – за виданням 1860 року), які прийнято вважати остаточними. Рідко хто бере – і то не системно, а тільки фрагментарно – до уваги ранні тексти роману та зіставляє їх з остаточними, щоб простежити відмінності². Та й із ранніх текстів розглядають зазвичай вміщені в 1840-х роках у журналах «Современник» і «Москвитянин» окремі розділи роману, а численні рукописні

¹ Тут і далі, коли пишу «Чорна рада» або вживаю термін «роман», якщо спеціально не обумовлюю і не конкретизую, маю на увазі не котрусь із різномовних версій – український або російський текст, – а єдиний, сказати б, метатекст, спільний для обох романів, які співвідносяться один із одним, за визначенням автора, як «оригінал» та «переклад».

² Найдокладніше ранні редакції роману розглянув Василь Івашків: *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша*, Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009, с. 165–226 (розділ «Проблематика історичного роману “Чорна рада. Хроніка 1663 року”»).

тексти твору залишаються недосліджені. Мало того, єдиний повний рукопис російської версії «Чорної ради», за яким було опубліковано роман у журналі «Русская беседа» і який розглядала цензура, досі для української науки залишався фактично невідомим. Через цю обставину і цензурні питання «Чорної ради» – як цензура позначилася на тексті роману – в науковому дискурсі ніколи не обговорювалися. Ця велика тема вартує окремого ґрунтовного дослідження, і у пропонованій розвідці я її лише торкнуся, і лише для того, щоб увиразнити проблему автоцензури. Проте і саму цю проблему тут тільки окреслюю, навівши низку прикладів, які засвідчують її актуальність, а детальний розгляд відкладу для іншої нагоди.

Із Кулішевого епістолярію знаємо, що проблема цензурного схвалення «Чорної ради» для автора постійно була животрепетною. Нею він переймався і в середині 1840-х років, ще до арешту, і в середині 1850-х років, коли редагував текст, готуючи його до майбутнього цензурного розгляду, і на завершальній стадії, коли доводилося особисто контактувати з цензорами стосовно схвалення роману до друку. Про цензурні проблеми, які могли виникнути при публікації твору, автор писав, щойно закінчивши роман. У листі до редактора «Москвитянина», російського історика Міхаїла Погодіна від 17 січня 1846 року він висловив побоювання:

«Паны» мои, как называете Вы «Черную раду», окончены накануне нового года. Впрочем, тут не одни паны, а пополам с мужиками, и из этого-то вся и беда вышла! Я боюсь, чтоб цензура не обрезала третьего тома, где весьма очевидны становятся главные мои идеи³.

Це застереження Куліш висловив ще перед арештом, коли йому вдавалося опублікувати такі пройняті патріотичною тональністю тексти, як «Повесть об украинском народе». І не дивно, що після арешту з наступним ув'язненням і засланням, коли, позбавлений права загальної цензури (розгляду творів на загальних цензурних підставах), Куліш потрапив під пильний нагляд жандармів, він, щоб оприлюднити «Чорну раду», змушений був наскрізно її «причесати» – згладити гострі формулювання, усунути дражливі місця, замінити окремі слова з двозначним змістом на

³ Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи*, Київ: Критика, 2005, т. I: 1841–1850, упоряд., комент. О. Федорук, с. 71. Далі, посилаючись на це видання (також і на другий том: Київ: Критика, 2009, т. II: 1850–1856, упоряд., комент. О. Федорук), подаю в тексті том, сторінку.

нейтральні тощо. Про свою працю із застосуванням автоцензури він сповістив Миколу Даниловича Білозерського в листі від 2 квітня 1855 року. Побачивши змогу опублікувати роман після того, як у Росії змінився імператор і країна ожила в передчутті сподіваних ліберальних реформ, Куліш заходився редагувати текст, про що поінформував свого кореспондента:

Чтоб дать работу Вашему воображению и чувствам, скажу, что «Черная рада» скоро выйдет из портфели своего автора и пойдет странствовать по палатам и дворцам, пока или отвергнут ее как злоторное произведение (ведь на свете бездна самых диких заблуждений!), или скажут: полно автору слоняться по свету Пербендею; принять его хоть в дворники. [...] Теперь я *(далі закреслено:)* перечищаю «Черную раду». – О. Ф.) брею и стригу своего Романа, чтоб можно было ему проскользнуть мимо швейцара без задержки; а там – внутри палат – люди помягче. Сказано: не так паны, як паненята (II, 256–257).

Тут ішлося про російську версію роману, але, поза сумнівом, таку саму редакційну працю автор провів і над версією українською: «перечищаю», «брею и стригу своего Романа». Та коли зануримось у конкретику, отримуємо несподівані результати. Зіставляючи українську та російську версії роману, друковані та рукописні тексти, бачимо, що редагування обох текстів не завжди відбувалося цілком синхронно, тож автор, поправивши задля цензури щось в одній із версій, зберігав попередній варіант незмінним в іншій. У результаті гострішим виходив поперемінно то український, то російський текст, а поза тим в обох версіях немало і таких місць, де гостроту послаблено однаковою мірою. Звісно, сам процес правлення був диференційований: автор правив той рукопис, який мав напихаті, і, створивши новий варіант, далеко не завжди одразу переносив його в іншомовний текст. Часова дистанція між правками тих самих місць могла сягати кількох місяців, а то й років, тож зрозуміло, що правки в різних версіях роману за таких обставин не завжди збігалися. Тому якщо бачимо відмінність між друкованими текстами українського та російського романів у місцях, позначених автоцензурою, то на якомусь із етапів редагування ці тексти могли точніше відповідати один одному.

Останнє зауваження, втім, треба скоригувати, надавши йому деякої умовності з огляду на брак чималої частини рукописів – тих джерел тексту, на яких можна зіперти висновки, а отже, далеко не завжди є змога простежити перебіг редагування текстів, котрихось із фрагментів, від початку їх створення до часу публікації. Більшість автографів і авторизованих списків обох версій роману

втрачено (або ще не знайдено), і навіть ті, які збереглися донині, – це переважно частини тексту. Натепер відомо, окрім друкованих текстів, чотири рукописи української версії та два – російської. Із них лише один український (1846–1849 років; умовно позначу його як *рукопис Б*)⁴ і один російський як базовий для публікації в «Русской беседе» (1855–1857 років; *рукопис Е* – про нього уже йшлося вище)⁵, – це повні тексти, а решта – окремі частини. Серед неповно збережених українських текстів – чорновий автограф 1846 року (відповідає розділам 4–8 остаточного тексту; *рукопис А*)⁶; автограф 1849-го – першої половини 1850-х років (розділи 1–13 і більша частина розділу 14 остаточного тексту; *рукопис В*)⁷; автограф кінця 1855-го – початку 1856 року (розділи 1–3 і менше половини розділу 4; *рукопис Г*)⁸. Російський текст лише один такий – неповний автограф і авторизований список кінця 1840-х – першої половини 1850-х років (розділи 1–8 остаточної редакції; *рукопис Д*)⁹.

Найвиразнішою ознакою автоцензури в романі є шифрування авторства Тараса Шевченка та Івана Мазепи в епіграфах, які Куліш умістив на початку розділів у російській версії, опублікованій 1857 року. Три епіграфи (до розділів 12, 14 і 16) Куліш узяв із Шевченкового послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (на той час знане тільки у списках), і авторство цитат він тут зашифрував як «Аноним», хоча, без жодного сумніву, знав ім'я автора процитованих рядків. Ще один епіграф, авторство якого Куліш приховав з огляду на цензуру, він подав до розділу 4: «Всі покою щиро прагнуть / Да не в один гуж всі тягнуть – / Той направо, той наліво, / А все браття – то-то диво! / Ей, братища, пора знати, / Що не всім нам панувати!» І далі після пропуску, відбитого крапками: «Зжалься, Боже, Україні, / Що не вкупі має сини!» Це рядки з відомої поезії Мазепи, які Куліш запозичив із видання Максимовича «Малороссийские песни» (Москва, 1827), де її надруковано під назвою «Дума гетьмана Мазепи». Проте

⁴ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 18, од. зб. 31.

⁵ Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 139, карт. 7, од. зб. 8; од. зб. 9.

⁶ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ), інв. № Ад $\frac{225 - 32/2}{1933}$.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, од. зб. 28533.

⁸ ЧІМ, інв. № Ад $\frac{225 - 32/2}{1933}$.

⁹ ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 28534. В умовному позначенні літеру Г пропускаю.

в публікації 1857 року під епіграфом Куліш зазначив лише, що це – «Старинная песня». Підготувавши роман для публікації у чотиритомнику своїх творів, які побачили світ 1860 року в Петербурзі, і передрукувавши ті самі епіграфи, Куліш уже вказав на справжнє, а не вигадане джерело цитат: «Шевченко» і «Песня Мазепы».

Кулішева праця над текстом у плані автоцензури провадилася у двох напрямках: письменник редагував ті місця, де було наголошено національну проблематику, і водночас згладжував ті, які мали загострений соціальний характер. Рання редакція роману такими місцями просто рясніє – їх тут істотно більше, ніж у друкованому тексті. Автор мовою персонажів або ліричними відступами і навіть у примітках висловлює вболівання за долю України, трактує історичні події – як вони призвели до національного поневолення, підносить колишню славу України, протиставляючи її ситуації, у якій прочитується сьогодення, дає тлумачення окремих термінів чи понять, кардинально відмінні від прийнятої в російській історіографії традиції. Кулішів роман – і національний, і соціальний. Щоб показати причини «чорної ради», її перебіг і наслідки, автор не міг не змалювати соціальної конфронтації – станового антагонізму, протистояння багатих і бідних, панів і селянської сіроми, що, природно, в очах цензора переносилося на суспільні відносини ХІХ століття. Не випадково Куліш висловив побоювання, про яке вже йшлося вище: «Я боюсь, чтоб цензура не обрезала третьего тома, где весьма очевидны становятся главные мои идеи». Про те, що твір концептуальний, що під маскою художнього твору автор намагався показати природу суспільних взаємин того часу, спроектувавши її на загальнонаціональні проблеми, він недвозначно висловився у записці, яку склав у травні 1846 року для міністра народної освіти, коли вирішувалося питання про Кулішеве відрядження за кордон:

[...] он написал отчасти напечатанный уже в периодических изданиях исторический роман: «Черная рада», в котором с необыкновенною ясностью представил самую темную в истории Украины эпоху, следовавшую по смерти Богдана Хмельницкого, и под легкою наружностью драматических сцен изложил взаимные отношения сословий в Украине, права поземельной собственности, происхождение и развитие современной аристократии и отношения Запорожья к остальной Украине. Все эти вопросы до сих пор были темны в истории Малороссии, и г. Кулеш решил их после долгого и прилежного изучения летописей, актов, народной поэзии и самого народа украинского в нынешнем его состоянии (I, 423).

Як добре відомо, Куліша покарано було не за участь в Кирило-Методіївському братстві, яку він заперечував і яку слідство врешті-решт не змогло довести, а за «чрезмерную любовь к родине», і висновок жандармів ґрунтувався, зокрема, на аналізі історичної праці «Повесть об украинском народе», поеми «Україна» та її прозового відповідника – «Книга о ділах народу українського і славно-го Війська козацького Запорозького», роману «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад». У цих творах, на думку жандармських експертів, автор «с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах» тощо, а «Повесть», окрім того, «могла производить тем больший вред, что сочинена для детей старшего возраста»¹⁰. «Чорна рада» – опубліковані фрагменти – у жандармів істотних зауважень не викликала, принаймні у слідчих матеріалах жодних негативних висновків щодо цього твору немає. Щоправда, згодом Куліш твердив, що «о “Черной раде” был циркуляр, чтобы ее не позволяли цитировать и подвергать критическому разбору» (II, 356), утім, перевірити це твердження наразі немає можливості, бо відповідних документів не виявлено. Треба наголосити, що коли Куліш твердив про існування якогось розпорядження по цензурному відомству стосовно заборони цитувати «Чорну раду», то з погляду автоцензури важить не те, чи таке розпорядження було насправді, а те, що Куліш вірив в існування цензурних обмежень щодо роману, а отже, редагуючи його, намагався усунути місця, здатні викликати зауваження цензора під час майбутнього розгляду цілого твору.

Наведу декілька симптоматичних прикладів, які характеризують Кулішеву працю у плані автоцензури. Почасти цю працю було спрямовано і на художнє вдосконалення тексту.

Наприкінці розділу 2 на завершення сцени на пасіці, коли Божий Чоловік уже розповів про чвари за гетьманство в Україні, що їх підживлювали запорожці на чолі зі своїм ватажком Іваном Брюховецьким, щоб захопити владу, Черевань запросив гостей до хати:

– Бгатці! – сказав Черевань, – от я почувуюсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторить про свої смутки. Я радуюсь,

¹⁰ *Кирило-Методіївське товариство: У 3 т.*, упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко, Київ: Наукова думка, 1990, т. 2, с. 80–81.

що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорючи, устав да й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на його глядючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі¹¹.

У російській версії роману в остаточному тексті весь цей фрагмент, а особливо його закінчення в цілому відповідає наведеної цитаті української версії, але в ранній редакції роману, опублікованій 1845 року під назвою «Пять глав из нового романа П. Кулеша “Черная рада”», тут містився багатозначний патріотичний вигук Шрама, у якому бриніла нота вболівання за Україну та її долю:

– А пока это будет, бгатцы, – сказал хозяин, – прошу до хаты: там ожидают нас вареники и всякие сладости, выдуманные для нас женщинами. Ух! утомила меня эта длинная розмова! Бгатцы! не будем больше говорить об этом сегодня; забудем обо всем этом до времени, и повеселимся во славу прежних лет, когда громили Польшу с батьком Хмельницким.

– Забуду я об этом разве в могиле! – говорил Шрамко, идучи в след за хозяином. – Ох, Украину, Украину!

И все потянулись медленно по узенькой тропинке из пасики, предводимые дородным Черваном, который, крехтя от внутреннего довольства, переваливался, как утка, с ноги на ногу (с. 175).

У рукопису *Б* маємо цілком новий текст, істотно поправлений порівняно з російським друкованим, проте з тим же завершальним патріотичним закінченням:

– Бгатці! – сказав Червань. – Годі вже вам балакати про тії чвари да панство. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. *Коли надумались ви їхати за Дніпро, то щастя вам, Боже, тільки сьогодні годі вже про те говорити.* Я рад (*виправлено на: радуюсь*), що послав міні Господь (*змінено порядок слів: Господь послав міні*) таких гостей, а

¹¹ Пантелеймон Куліш, *Чорна рада: Хроніка 1663 року*, Санкт-Петербург, 1857, с. 33. Далі, цитуючи текст українського роману, подаю в дужках сторінку цього видання. Цитати російського роману подаю в дужках за такими виданнями, які зазначаю в тексті: «Пять глав из нового романа П. Кулеша “Черная рада”», *Современник*, 1845, т. XXXVII, № 3, с. 332–376; т. XXXVIII, № 4, с. 5–37; № 5, с. 135–196; П. Кулеш, «Киевские богемольцы в XVII столетии», *Современник*, 1846, т. XLI, № 1, с. 62–121; № 2, с. 177–225; № 3, с. 297–343; Пантелеймон Куліш, *Черная рада: Хроника 1663 года*, Москва, 1857; *Повести П. А. Кулиша*, Санкт-Петербург, 1860, т. 1.

ви тільки охаєте і стогнете. *Одложімо, багатці, хоч на сьогодні по-печеніє. Не засмучайте моєї гостини. «Сей день, його же створи Господь, возрадуємся і возвеселимся в оні».* Забудьте (дописано: свої тяжкі думи хоч) на сьогоднішній вечір *усе, опріч вареників да кубка!*

Так говорючи, піднявсь (піднявсь *закреслено й дописано: устав*) да й повів своїх гостей до хати, покректуючи (дописано: од тяготи) і перевалюючись з боку на бік, як та качка.

– Забуду я хіба в домовині! – сказав Шрамко, ідучи за ним слідом. – Ох, Україно, Україно! (арк. 14 зв.)

Тут я зачитував – як основний – первісний текст, створений ще до заслання, перед внесенням у нього змін. Уже в Тулі Куліш його суттєво поправив, скоротивши (скреслені місця подаю курсивом) і замінивши або дописавши окремі слова і фрази (їх позначаю у дужках); цю працю відбито в рукопису. Проте саме закінчення автор залишив незмінним. Останні три слова в рукопису (який є авторизованою копією) дописано рукою автора.

У зредагованому вигляді весь фрагмент було переписано до *рукопису В* (арк. 17–17 зв.). Тут Куліш удосконалював текст далі. Перший абзац має лише одну правку: «свої тяжкі думи» змінено за «свої смутні думи». В наступному абзаці автор закреслив другу половину речення від слова «покректуючи». А закінчення у третьому абзаці переробив докорінно. У новій редакції текст набув такого вигляду:

– Забуду я їх хіба в домовині! – сказав Шрам, ідучи за ним слідом. – Ой горе, та ще й тяжке, тобі, Україно!..

Це закінчення перейшло і в *рукопис Г* (арк. 27 зв.), і в ньому автор теж вніс редакційні зміни (неістотні), проте ще не скреслив. Очевидно, його було усунено вже на завершальній стадії, в тому рукопису, нині не відомому, який автор підготував для цензури і який слугував основою для друкарського набору. І скреслення цього фрагмента (якщо письменник не зняв його на вимогу цензора) саме у цензурному рукопису є виразним прикладом автоцензури. Водночас треба застерегти, що ціле закінчення, створене незадово перед публікацією (від слів «Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою») замість попереднього варіанта є більш довершеним, а отже, автоцензура і художнє редагування в цьому випадку йшли в парі, були ланками єдиного творчого процесу.

Водночас автор опрацьовував російський текст, однак підхід тут був інакшим. Імовірно, ще до заслання письменник переробив увесь цей фрагмент, друкований у «Современнике», – а може, по-

правив його вже на засланні: сказати щось певне про це годі, бо тодішні автографи не збереглися. У *рукопису Д* маємо вже нову редакцію, почасти співвідносно з текстом у *рукопису Б* (до внесення у нього правок). Наведу його тут повністю:

– Бгатцы, – сказав Череван, – полно вам толковать про войсковые суматохи да про панство! Пойдемте-ка в хату. Когда задумали вы ехать за Днепр, то помощи вам, Боже; но только, прошу вас, не говорите больше об этом. Забудем на этот вечер про всех панов и гетманов и повеселимся так, *щоб аж ворогам було тяжко!*

– Забуду я об этом разве в могиле! – сказав Шрамко, идучи за ним к хате. – Ох, Украина! Украина! (арк. 13 зв. – 14).

Як і у випадку з *рукописом Б*, цитату наводжу за первісним текстом, до внесення у нього виправлень. Десь у середині 1850-х років автор у цьому фрагменті зробив зміни, які наблизили текст до основного. Фразу «Забудем на этот вечер про всех панов и гетманов» було змінено на «Отложим, бгатцы, на этот вечер всякое попечение». Але найцікавіше, що далі Куліш закреслив усю патріотичну фразу Шрама, починаючи від слів «Забуду я об этом», а замість неї дописав такий текст:

Так говоря, Череван поднялся с своего места и повел своих гостей к хате.

– Отложим попечение! – повторил Шрам, идучи вслед за ним, – будет с нас и того, что до сих пор откладывали. Но его устами говорит половина козачества.

И тяжело вздохнул полковник Хмельницкого (арк. 14).

Порівнявши цей текст із друкованим 1857 року, бачимо, що невдовзі автор, поміж іншого, скреслив останні два абзаци (де вже неабияк послаблено, хоч іще й не затерто сліди переживання Шрама за долю України) та створив нову редакцію закінчення, яка відповідала наведеному раніше остаточному тексту української версії роману. Ці зміни автор зробив уже в *рукопису Е* (арк. 17 зв., 19), де зафіксовано завершальні правки перед публікацією твору. Тут також здійснено й одну симптоматичну правку: у фразі «полно вам толковать про войсковые суматохи да про панство» останнє слово замінене на «чванство». Таким чином Куліш уникнув зайвого наголошення на дразливому для цензури слові, яке автор – про це ще йтиметься далі – не раз усував і на вимогу цензора, і з міркувань автоцензури, замінюючи різними ситуативними синонімами.

Текстологічний аналіз цього уривка доводить, що Куліш послідовно пом'якшував його національно-патріотичну спрямованість, проте ця праця була не механічною, а мала характер також і художнього викінчення тексту.

Цікавішим і виразнішим у плані автоцензури є інший фрагмент. В остаточному друкованому тексті у розділі 5, де автор описує проводи запорожцями прощальника, мовиться:

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, зачне, було, їх коренити, а далі як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чоґо йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гґторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суґта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полуґу. Може, тим, що Запорожже іспоковнїку було серцем **українським**, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, **давнї звичаї ніколи не забувались**, козацькі предковичні пісні до послїду дней не замовкали, і було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розїдми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому! (с. 87–88).

Зїставляючи цей уривок із ранніми текстами, наявними в рукописах, бачимо суттєву відмінність у позначених місцях. У цих текстах сформульовано такі відкриті думки, що відповідали найсміливішим висловлюванням раннього Куліша, і були вони такі доречні й художньо викінчені, що, усуваючи їх, письменник, беззаперечно, керувався не естетичними міркуваннями, а автоцензурою. У *рукопису В* маємо такий текст:

Може, тим, що те Запорожже іспоковнїку було серцем **українським**; **Україну було придавлять, людям затулять рот, їзв'яжуть руки, – онїміє й похолоне безталанна Україна наша, що мертва**; а на Запорожжі воля ніколи не вмирала, **рїдна мова з старосвітськими звичаїми ніколи не забувались**, козацькі предковїшні пісні до послїду дней не замовкали, і було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розїдми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж людоґм, тим воно й припало так до серця українцеві (арк. 50 зв. – 51).

Тут також цитую за первісним текстом (до внесення правок). Опрацьовуючи його в середині 1850-х років, Куліш лише випра-

вив окремі місця, але загалом ще не скоротив, не звів до варіанта, який з'явився у друці. Остаточного вигляду текст набув уже на прикінцевій стадії редагування, коли письменник готував рукопис для цензурного розгляду. Натомість, виправляючи це місце у середині 1850-х років, він зокрема скреслив у фразі «оніміє й похолоне безталанна Україна наша, що мертва» останні три слова, «Україна» виправив на «Вкраїна», «старосвітськими» – на «давніми», «славне поміж людом» – на «славне поміж панами й мужиками», «серця українцеві» – на «серця мирові».

Звернувшись до *рукопису Б*, який слугував основою для *рукопису В*, бачимо, що цей текст було написано ще до заслання, а на засланні Куліш лише його дещо поправив, зокрема вніс такі зміни поверх тексту, написаного 1846 року в Петербурзі: «бідна Україна» виправив на «безталанна Україна», дописав усе закінчення речення від слів «і було те Запорожжє», а після того зредагував у наступному реченні фразу «Тим-то, мабуть, те Запорожжє», виправивши її на «Тим-то, мабуть, воно» (арк. 47 зв. – 48). У первісній, дозасланській, редакції весь цей панегірик Запорожжю як «серцю українському» з авторськими рефлексіями про національне пригноблення України чужинцями було знаковано тим, що тут закінчувався розділ. Окрім того, Куліш ще додатково наголосив на цьому висловлюванні: в одній із редакцій тут завершувалася й перша частина роману (що він первісно складався із трьох частин).

Зіставивши відповідний фрагмент українського варіанта роману з російським, бачимо кардинальну відмінність між ними у первісній редакції і схожість в остаточній. І авторський підхід до опрацювання первісного тексту теж відрізнявся засадничо. В остаточній редакції, опублікованій 1857 року, російський текст кореспондує з українським і є майже дослівним його перекладом:

Не раз случалось мне встречать столетнего старика, который рассказывая об их наглостях, потчевал их выразительным прилагательным – *проклятый народ!* но потом, увлекшись рассказами об их обычаях и подвигах, выражал, сам того не замечая, искреннее сожаление об их судьбе, и говорил о них тоном близкого родного [...]. А может быть, и от того, что Запорожье для южной Руси, как Москва для северной, было сердцем всей земли, – что на Запорожьи свобода никогда не умирала, предковские обычаи никогда не забывались, козацкие древние песни до последних дней сохранились, и было Запорожье – что в горну искра: какой хочешь, такой и раздуй из нее огонь. От того-то, может быть, оно и славится между панами и мужиками, от того-то оно и дорого для каждой живой души на Украине! (с. 62–63).

Реверанс у бік Москви – порівняння її із Запорозжям, відсутнє у тексті українському, – вочевидь, зумовлено не тільки тогочасними поглядами Куліша, а й тим, що російську версію роману він друкував саме у слов'янофільському журналі, а вся ідеологія слов'янофілів спиралася на створенні міту про особливий статус Москви в Російській імперії як її духовного осердя. Симпатії письменника до слов'янофілів розвіялися вже за декілька років, і пажаж – «как Москва для северной» – у передруку 1860 року Куліш цілком усунув. Не змінив, щоправда, доречний для попереднього варіанта вислів «Запорожье для южной Руси» і недоречний без порівняння (його слід було теж відповідно зредагувати: «Запорожье для Украины»). У публікації 1857 року наприкінці цього фрагмента є вельми характеристична примітка, яку автор також зняв у передруку:

Действительно, как Москва спасала своею народностию Русь от иноземного посягательства, так и Запорожье было убежищем свободы во время польского владычества. Да будет же священным для нас каждое место, на котором русский дух отстоял свою самобытность! (с. 63).

Вивчення історії тексту російської версії дає цікаву картину. Весь цитований фрагмент Куліш написав уже на завершальній стадії, коли готував роман до друку – десь у 1856–1857 роках: у *рукопису Е* цей фрагмент ще був цілком інакшим, і його автор тут-таки перекреслив, створивши новий варіант, що відповідав українському тексту. Первісно в цьому рукопису було лише стільки:

Не раз случалось мне встречать седого старика, который рассказывая об их наглостях, потчевал их выразительным именем – *проклятый народ!* и потом, сам не зная почему, начинал говорить о них с восторгом (од. зб. 8, арк. 54 зв.).

Цей варіант – дослівно такий самий – містився вже у *рукопису Д* (арк. 40 зв.). Проте в «Киевских богомольцах...» наведена цитата має таке продовження:

Не потому ли, что в быту запорожца, в его отчуждении от семейных радостей, в его презрении к богатству и роскоши, так много поэтического? или, может быть, потому, что Запорожье было сердцем Украины, что в Запорожьи национальная жизнь кипела всегда цельным и живым ключом, что когда враждебные стихии вытесняли, или по крайней мере замораживали ее в Украине, вся теплота ее сосредоточивалась в ее источнике, в Запорожьи: там тесные узы братства, неизменное хранение древних обычаев и

любовь к родной поэзии не давали погаснуть этой живой искре, без которой народ не был бы *народом*, ибо как тело, лишённое души, разлагается в другие вещества, так и народ, лишённый национальности, исчезает и теряется в других народах (с. 95–96)¹².

Тут письменник наголошує на самобутньому національному характері України, за виразник якого правило Запорожжя, і в цьому контексті стверджує: як тіло мертвіє і загниває без душі, так і народ, який не оберігає свої національні прикмети, втілені в народних звичаях і поезії, гине, розчиняючись в інших народах. Ці думки, висловлені у романі від імені автора, є цілком суголосними з ідеологією кирило-методіївців, тож зрозуміло, що Куліш піддав їх автоцензурі та скреслив. Як стає зрозумілим, коригування цілого фрагмента відбулося уже на засланні.

Цей приклад засвідчує, що на засланні автор по-різному поставився до українського та російського текстів: гострі національні вислови аналізованого уривка в українській версії зберіг, натомість у російській версії усунув. Опосередковано це свідчить про те, що працю над текстом української версії у плані автоцензури Куліш відкладав на дальшу, невиразну перспективу, вважаючи публікацію роману справою на той час примарною, тоді як питання оприлюднення російської версії було реалістичнішим, а тому й автоцензурне коригування цього тексту мало сенс. Коли ж зайшлося про безпосереднє підготування українського тексту до друку, то Куліш і тут усунув дражливі для цензора місця.

Розгляньмо ще один типовий приклад автоцензури в романі. Наприкінці розділу 9 фінального тексту описано, як Шрам із товариством, наближаючись до Ніжина, стають свідками розмов, які віщували повстання бідного люду супроти багатих, що врешті вилілося в «чорну раду». «Що ви [...] лагодите чересла та лемеші? Лагодьте лучче батьківські списи, бо буде хутко усім робота», – такий загальний настрій панував серед простолюду на сторінках роману. З цього приводу у Шрама зринають нерадісні думки, прогностичні щодо подальшого розвитку дії:

А Шрам збоку слухає-слухає, да не знає, що вже тим навівшим речникам і казати.

¹² На це місце звернув увагу Івашків – його висновок (загалом слушний) стосувався цілого твору, а не процитованого фрагмента: «Очевидно, що в процесі переробки роману суттєво послабилася його національна спрямованість, хоча текст 1857 року врешті є сюжетно і структурно більш довершеним твором, ніж редакції роману 1840-х років» (Івашків, *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма...*, с. 201).

«Нічого й речей дурно тратить, – думає собі. – Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не хто більш, як отії проклятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді ж і Бог благословив против гордих дуків да беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користі роздуває старе огнище. Темний люд закарбовав собі в голові *кармазини* да *нашийники*, так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмуцає, а лукавий Іванець тим часом до свого добирається! Велика буде милость Божа, як ми його подужаємо!» (с. 200).

Порівнявши цей уривок друкованого тексту з автографом у *рукопису В*, бачимо, що тут у фразі «Темний люд закарбовав собі в голові кармазини да нашійники» замість «кармазини» вжито слово «пани» (арк. 104). У цитованому фрагменті є й низка інших правок мовностилістичного й змістового характеру, істотніших, аніж виправлення одного цього слова. Втім, саме ця правка є надзвичайно прикметною, адже цензорські позначки у *рукопису Е* здебільшого стосувалися вживання слова «пани» в неналежному, на думку цензора, контексті, і багато виправлень на вимогу цензора Куліш зробив, змінюючи слово «пани» на «кармазини», «багатири», «дуки-срібляники» і т. ін. Звернувшись до редакції роману, створеного у 1846 році, бачимо, що після слів «до свого добирається» у *рукопису Б* було продовження, яке вже в цьому рукопису автор перекреслив:

Боже праведний! Як то людська злоба або несита алчність під все підбереться і святе діло на підмогу своїм гріхам оберне! На що ж Ти попускаєш злomu чоловікові прикриватися ризою праведника? Чи Ти його «на день суда блюдеш», чи за наші гріхи нас караєш? Чи, може, збираючи над нами чорні хмари, тільки пересторогу нам даєш, щоб ми в своїй гордості не превозносились, народ християнський по правді «судили да рядили, спочинок по Україні держали, козацьку славу шанували», як то зложив у пісні нам Божий старець! О, вже ж бо й наше панство дуже розвеличалось, почали справді деякі простим людям шиї ярмом нагинати (*виправлено на: нахилати*). Коли б Бог дав, щоб розійшлась без дощу да без граду ся хмара, може б чи не схаменулась трохи Україна! (арк. 90).

Надзвичайно рельєфні думки, які своєю тональністю зближуються з ідеологією братчиків. Цей текст усунено уже на засланні, проте характер правки не до кінця зрозумілий: чи її зумовлено автоцензурою, чи прагненням автора скоротити текст, зробивши його лаконічнішим та виразнішим, а чи обома міркуваннями разом.

У російській версії роману, у фінальному друкованому тексті 1857 року, весь аналізований фрагмент є вельми сконденсованим:

А Шрам со стороны слушает-слушает, да не знает, что и говорить этим воспламененным головам. «Нечего, – думает, – и слов попусту тратить. Ведром воды не залить пожару. Тут, вижу, долго кто-то старался, – а кто же больше, если не проклятые камышники? Со всех сторон подложили злодеи огня!.. Велика будет милость Божия, если мы успеем погасить его!» (с. 123).

Останні два речення відповідають українському тексту з *рукопису В*, який Куліш у середині 1850-х років скреслив і який не увійшов до фінального тексту. Після слів «проклятії комишники» тут було: «щоб з усіх боків підпал заложити. Велика буде Божа ласка, як ми його гуртом потушимо» (арк. 104).

Інший тип репрезентує правка, яка позначилася на інтерпретаційних можливостях прочитання твору і, ймовірно, теж зумовлена автоцензурою. Російська версія роману в редакції 1857 року рясніє висловами з етнонімом «русский»: «Да только козацкою храбростью и держится русский народ на Украине!» (с. 48); «Редко можно встретить в Малороссии человека, который дожил бы до старости и не побывал в Киеве. Даже из отдаленных мест России всякая благочестивая душа стремится помыслами к этой колыбели русского православия и русской народности»¹³ (с. 53; український текст: «Рідко, може, єсть на Вкраїні добра людина, щоб ізжилá вік, да не була ні разу в Кийові», с. 81); «народные воспоминания о славных защитниках веры и имени русского» (с. 57) тощо. В українській версії маємо обмаль такого слововжитку, і то – певна річ – лише як етнонім «руський». Очевидно, читач російської версії і за часів Куліша, і пізніше трактував це слово в узвичаєному розумінні, хоча контекст доводить, що йдеться про українськість. Аби уникнути двозначності, у первісній версії, надрукованій під назвою «Киевские богомольцы...», Куліш спеціально застеріг у примітці, що розуміння «русский» як «российский» є неадекватним для його твору, де цей термін має зовсім інший зміст, а саме – як «український»:

Надобно заметить, что тогда Великороссия не звалась в Украине Русью или Русскою землею, а просто Московщиною. Козак, говоря *Русь* и *русский народ*, разумел собственно Южную Русь и южных руссов (с. 199).

¹³ У виданні роману 1860 року автор тут вніс зміни: замість «в Малороссии» надруковано «в Украине», «благочестивая душа» – «разумная душа», «русского православия» – «русской силы» (с. 81–82).

Цю примітку на якомусь етапі редагування письменник чомусь зняв, створивши певні колізії у способах прочитання роману.

Декілька випадків автоцензури, які я розглянув у цій статті, не вичерпують цілого комплексу проблем, які постають при вивченні цензурних аспектів історії тексту «Чорної ради». Детальніший розгляд цього питання ще попереду. Тут я прагнув тільки сформулювати проблему автоцензури і показати, що її з'ясування є важливим текстологічним питанням, досі не вивченим. Воно істотно збагачує інструментарій аналізу твору та відкриває нові можливості до його розуміння, до адекватного трактування закладених у ньому ідей. І нарешті, воно спонукає дослідника уважно зіставити обидві версії – і українську, і російську, – аби виявити в них спільні та відмінні авторські ходи у розв'язанні типологічно схожих завдань, подивитися на цей роман як на своєрідний метатекст, який автор зреалізував у двох різномовних версіях. Цей метатекст – до певної міри, авторський код, що існує в єдиному творчому задумі, і розшифрування його дає змогу дослідникові вийти на нові пошукові горизонти для повнішого й усебічнішого розгляду кожної з різномовних версій «Чорної ради».

Проблема автоцензури, – котрі з Кулішевих правок стосувалися майбутніх перипетій цензурного розгляду рукопису, – як бачимо, переплітається з питанням художнього вивершення тексту. Часто годі сказати напевно, чи правку зумовлено автоцензурою, чи естетичними міркуваннями, а чи, може, обома цими чинниками водночас. А іноді характер правки можна визначити більш-менш певно, відділивши автоцензуру від художнього редагування. Тут виходимо на ще одну проблему – авторської волі й остаточного тексту: чи треба в майбутньому критичному виданні «Чорної ради» поновлювати місця, зрадаговані під тиском цензури або з міркувань автоцензури, якщо новостворений текст не несе додаткового смислового або художньо-естетичного навантаження? А чи, навпаки, слід і надалі репродукувати друковані тексти роману, знаючи, що вони з'явилися в підневільних (до певної міри) умовах і що на них позначилася цензура.